

- ¹⁵ Повість врем'яних літ... – С. 13.
- ¹⁶ Седов В. Восточные славяне в VI–VIII вв. – М., 1982. – С. 138.
- ¹⁷ Сегеда С. Деякі питання походження та етнічної історії населення Русі-України за даними антропології // *Rutenika*. – К., 2002. – К., 2002. – С. 97.
- ¹⁸ Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С. 77.
- ¹⁹ Моця О. Південна «Руська земля». – К., 2007. – С. 56.
- ²⁰ Склярєнко В. Звідки походить назва «Україна» // *Україна*. – 1991. – № 1. – С. 20, 39.
- ²¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М, 1962. – Т. 2. – С. 653.
- ²² Поряд із полянським центром, на історичних польських землях існували також інші давні осередки державотворення – у Малопольщі, Силезії, Помор'ї.
- ²³ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – С. 18.
- ²⁴ Повість врем'яних літ... – С. 19.
- ²⁵ Див.: *Vuczek K. Zagadnienie wiarogodnosti dwu relacji o początkowych dziejach państwa polskiego // Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*. – Warszawa, 1969.
- ²⁶ Повість врем'яних літ... – С. 47.
- ²⁷ Там само. – С. 121.
- ²⁸ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – С. 19, 20.
- ²⁹ Там само. – С. 20.
- ³⁰ Королюк В. Грамота 1806 г. в хронике Козьмы Пражского // *Краткие сообщения. Институт славяноведения*. – 1960. – Вып. 29. – С. 23.
- ³¹ Повість врем'яних літ... – С. 133.
- ³² Там само. – С. 237.
- ³³ Моця О. Південна «Руська земля». – С. 74.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Давньоруські літописи називали «поганими» кочовиків-язичників степової зони України – печенігів і половців, здебільшого вдаючись до негативних характеристик своїх агресивних сусідів. «Так само і зараз, при нас, – писав Нестор Літописець, – половці тримаються батьківських законів; кров проливають, ще й хваляться цим, їдять мертвячену і всіляку нечистоту, хом'яків і сусолів, і одружуються зі своїми мачухами та ятрівками, й інші обичаї батьків своїх [сповняють]» (Див.: *Повість врем'яних літ...* – С. 25).
- ³⁶ Моця О. Південна «Руська земля». – С. 75.
- ³⁷ Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2001. – С. 189.
- ³⁸ Ключевский В. Курс русской истории. – СПб., – 1904. – Т. II. – С. 366.

ЗМІСТ І ОБСЯГ ПОНЯТТЯ «МІЩАНСТВО» (етноісторичний підхід)

Кунцевська Оксана

Постановка проблеми

Переміщення центру ваги соціокультурного дискурсу в умови міського побутування не може не заторкувати й етнологічних розвідок. Якщо взяти цю тезу за вихідну, то передусім необхідно зосередити увагу на дефініції засадничих і суміжних понять етнографічного дослідження міського населення: *місто*, *міський побут* тощо. Зокрема, йдеться про соціальну спільноту, яку прийнято називати *городянами*, мешканцями міста тощо, і яка має історію виникнення, становлення, розвиток та вкорінену в змісті й обсязі понять *міщанство*, *міщанин*. Саме щодо специфіки останніх можна вести

мову, наприклад, про тяглість міської культури, міського побуту. Власне аналіз становлення поняття *міщанин* є предметом цієї статті.

Дослідження джерел

Одне з найпростіших визначень *міщан* (містичів) — це «ті, хто живе у місті, горі»¹. Проте, як ми побачимо за більш детального розгляду, ця дефініція насправді не здатна операційно слугувати підґрунтям для означення власне *міщанства*, бо постає необхідність перевірити тотожність понять «місто» і «горі». Стосовно цього сучасний науковець Л. Махновець зазначає: «У літописі чітко розрізняється саме місто і горі-замок; далі ви-

ступають міщани, мешканці міста (мѣстичь) і залога замку городяни (горожаны); взагалі слово «город», «град» [...] найчастіше означало укріплений феодальний замок-двір, навколо якого зосереджувалися села; рідше слово «город» у літописі означає суто військову споруду — укріплений сторожовий пункт [...]; у значенні міста слово «город» виступає лише якихось десять-п'ятнадцять разів...»². Відтак, очевидним є те, що в часи Київської Русі давній люд знав, що «город» — це не «місто».

Суттєва неповнота наведеної дефініції полягає в тому, що за величезної кількості різногалузевих досліджень про міста загальноприйнятого визначення міста в науці досі немає. Ця робота не мала мети репрезентувати усі можливі варіанти дефініції міста, пропонувані дослідниками, проте аналіз цього величезного доробку (звичайно ж не всього), повертає нас, фактично, до праць М. Вебера та Л. Веліхова, в яких вони одними з перших доводили: «Дефініції “міста” можуть бути найрізноманітнішими за своїм характером» і, відповідно: «У науці не встановилося жодного загальнозначимого та загальноприйнятого визначення міста у реальному сенсі цього слова»³. До таких самих висновків прийшли й інші вчені⁴. Отож прямотинійно пов'язувати поняття міщанство й місто наразі не виправдано.

Існує кілька розгорнутих пояснень стосовно міщанства у загальноновизнаних виданнях — Енциклопедії Брокгауза і Ефрона та Енциклопедії українознавства. Розглянемо ті частини, що заторкують період IX—XIII ст. Перше джерело починає виклад від часів «московської Русі», зокрема, зауважуючи, що «ім'ям міщани називали іноді «черных градских людей», тобто городян, які займали найнижче місце в середовищі міських жителів (дрібні торговці, ремісники, поденщики) і більше відомі під назвою «посадських»⁵. Інше джерело інформує, що: «За київської доби Міщани (“люди градскіі”, “гражани”) не становили ще правно оформленої верстви, хоча соціально-економічно були вже досить диференційовані: верхівка — “нарочиті мужі”, “старці градскіі”,

“гості”; середній прошарок — купці; незаможне міщанство — “простая чадь” або “чадь”, “людье”, нижче якого були вже залежні люди різних категорій — холопи, ізгої тощо»⁶. Обидва джерела послуговуються поняттям «город», що з наведених вище причин не може нас задовольнити.

Як бачимо, з перших же кроків на шляху прояснення суті поняття «міщанство» ми стикаємося з його неоднозначністю. Чи можна поставити знак рівності між міщанином і городянином, якщо йдеться про час, коли «город-замок» уже розчинився в «місті»? Адже навіть зі скупих даних, які ми маємо у своєму розпорядженні, цілком очевидним є те, що в давньому місті проживало соціально розшароване населення — від високих чинів або санів, до найнижчих за соціальним статусом; об'єднати їх словом *городяни* можна, проте чи правильно ототожнювати їх із терміном *міщани*?

Розглянемо з цього погляду період від середини XIII до 60-х років XVI ст. Стаття з «Українознавства» (стаття з енциклопедії Брокгауза та Ефрона не заторкує цей період) зазначає: «Окремою верствою М. (“містичі”, “міщани”) стають від кінця XIII ст. у Галицько-Волинській державі, а особливо за литовсько-польської доби, у зв'язку з поширенням магдебурзького права»⁷. Тут виникає два питання: по-перше, що таке, власне, «стан», і по-друге, чи визначає якимось магдебурзьке право стан міщан? «Свод этнографических понятий и терминов» дає таку дефініцію стану: «в докапіталістичних класових суспільствах соціальні групи, що різняться притаманними кожній із них правами та обов'язками, закріпленими звичаями або законом»⁸. Наведене визначення, начебто, підтверджує тезу з «Українознавства», бо, справді, магдебурзьке право містить перелік прав та обов'язків, проте городян (тих, що живуть у місті), а не міщан. Та й марно було сподіватися, що в XIV—XV ст. хтось зміг чітко розділити соціальні спільноти держави або міста. Стосовно цього В. Антонович у монографії «Київ, його доля і значення», в якій детально досліджує динаміку утворен-

ня станів (зокрема в Києві в XIV–XVI ст.), зазначає, що з кінця XV ст. можна досить упевнено стверджувати, що на Русі, зокрема в Київській землі існували стани землян, бояр, селян, козаків і, що нас найбільше цікавить, міщан⁹. Проте, хоча стани вже можуть бути названі, розмежувати їх не вдається: «...стани не відокремлюються різко один від одного, зливаються і змішуються між собою за всіма пунктами; поняття про потомственність і непорушність спадкових прав і станових привілеїв не існує»¹⁰. Київські земляни¹¹ тяжіють до міста, купують в його межах будинки, родичаються зі знатними міщанськими родинами й часто переходять до міщанського стану і навпаки¹².

Які характеристики для В. Антоновича були показові для міщанина? Саме про мешканців міста учений писав, що вони «складають особливі міські общини, що відрізняються правами, повинностями й влаштуванням своїм від інших жителів краю»¹³ і називав їх «окремим станом»¹⁴.

Йдеться про користування магдебурзьким правом, хоча, за словами В. Антоновича, «не скрізь община міська користувалася однаковою мірою незалежністю, обов'язки, покладені на неї, не скрізь були однаковими»¹⁵. Натомість ті, кого називали міщанами, проживали як у містах з магдебурзьким правом так і в містах іншого підпорядкування, а, отже, мали відмінні права і обов'язки. Тобто, знову ж таки, «право» не означало певної виокремленості міщанства.

Аналізуючи численні тексти жалуваних грамот київським міщанам (XVI ст.), що, очевидно, повторювали давніші тексти магдебурзького права, ми не знайдемо там чіткої дефініції міщан. Зате переконуємося, що не тільки міщани мали права та обов'язки в місті. Право бути залученим до міщанства Києва не було також обмежене національною приналежністю: «право театоницкое, названное Майдебурское, мѣсту нашему Киеву и всѣмъ его обывателямъ, тепер в немъ зостаючимъ и на потомъ будучимъ, Римского, Кгрецкого и Арменского исповѣданія... утверждаемъ и змоцняемъ

во вѣчние времена»¹⁶. Хоча, з другого боку, відомий дослідник історії Києва В. Щербина називав міщан «корінною людністю міста»¹⁷.

Логічно було б припустити, що при наданні «прийшлим» людям права на проживання в місті магістрат висуває якісь характерні, специфічні вимоги, які б своєю наявністю вирізняли міщан з-поміж інших. Проте в грамоті великого князя Олександра на ім'я київського воєводи Дмитрія Путятича вказано, щоб останній не забороняв магістрату «зачисляти до міщан усіх тих людей “митрополичих, воєводиних, панських і землянських”, які, проживаючи в Києві і в селах київського повіту, займаються торгівлею або ремеслом»¹⁸.

Отже, місце проживання, права й обов'язки (зокрема користування магдебурзьким правом), віросповідання, національність, професія не були характерними ознаками розглядуваної верстви населення і не допоможуть нам у визначенні міщанства.

Звернемося до наступного, XVII ст. Енциклопедія українознавства (Енциклопедія Брокгауза і Ефрона цей час не розглядає) зазначає, що міщанство «являло собою провідну верству тогочасного міста»¹⁹, перераховуючи усі його набутки — прагнення до незалежності, вміння знайти союзників, передові погляди тощо. Проте наявність таких характеристик у деякої групи людей не можуть слугувати для визначення приналежності їх до певного стану.

Королівські привілеї 1643 і 1649 років так само, як і в попередніх сторіччях, надавали право магістрату «приходящих из разных мест людей по желанию их под юрисдикцию мескую принимать и по принятии за сущих юрисдикторов меских иметь»²⁰. Як бачимо, і в XVII ст. магістрат не обмежує в прийнятті до міста прийшлих людей. Саме до міста, а не до стану міщан. Проте в указі Владислава IV 1645 роком ми маємо пряму вказівку безпосередньо щодо міщанства — там читаємо про дозвіл приймати під юрисдикцію магістрату нових осіб за умови виконання ними «присяги на міщанство»²¹.

Наразі можемо сказати, що й розглядуване сторіччя не дає остаточного визначення міщанства, а, отже, ми знову не маємо підстав чітко відмежувати цю верству від решти міської людності.

Це стосується й XVIII ст., хоча саме тоді (про це свідчить чимало досліджень), начебто, юридично визначено стан міщанства (йдеться про «Городовое уложение» 1785 року).

Цитована Енциклопедія українознавства зазначає, що правний кодекс Гетьманщини 1743 року «визнавав за міщан окремиї стан людей, що живуть у містах і належать до міських громад на підставі акту прийняття й запису до міського реєстру, займаються торгівлею, ремеслами й іншими заняттями, пов'язаними з міським життям. Міщани користуються правом вибирати до всіх міських урядів, судів і служб, монопольним правом торгівлі й промислу в містах та на його землях, звільненням від мита в місті тощо. Міщани відбувають військову службу вдома, охороняючи порядок і безпеку в місті; лише в надзвичайних випадках державної небезпеки вони повинні або боронити своє місто, або й виступати в похід проти ворога»²². До такої ж думки приєднується К. Вислобоков, констатуючи, що міщани це ті, «[...] до яких належать лише члени громади на підставі акту прийняття до міського реєстру. Вони мають право вибору до міських урядів, монопольне право торгівлі в місті, звільнені від мит на цій території та в разі потреби зобов'язані боронити місто і направляти укріплення»²³. Але ми знову стикаємося з невідповідностями, крім, хіба що, пункту про міський реєстр. Так, Андрієвський пише; що «магістрат київський, спираючись на королівські та царські грамоти, [...] вважав не тільки міщан, але й усіх обивателів, що жили на його та міщанських землях, підлеглими виключно своїй юрисдикції і вільними від усяких «загальнонародних податей і повинностей», установлених будь-коли в Малій Росії»²⁴. Крім того, він зазначає, що в 40-х роках цього століття генеральна військова канцелярія наполегливо домагалася, аби

Київ підлягав загальним зборам у військову скарбницю, й іноді її зусилля досягали успіху²⁵. Усі згадані дослідниками, так би мовити, «ознаки» міщанства впродовж XVIII ст. зникали або трансформувалися у такий спосіб, що втрачали свою «означальну» роль²⁶.

Енциклопедія Брокгауза і Ефрона про трохи пізніший період пише: «Наказ від 17 березня 1775 р. назвав міщанами усіх міських обивателів, які, не володіючи капіталом у 500 карбованців, не могли бути записані до купецтва. Городське положення 1785 р. називає міщанами всіх загалом представників третього стану, [...] іменуючи посадськими тих міських обивателів, які не належать ні до іменитих громадян, ні до купецтва, ні до цехів, а годуються міським промислом, рукоділлям та роботою. Більш пізніше законодавство надало найменування *міщани* виключно цьому останньому “нижньому розряду міських обивателів”, майже зовсім відмовившись від терміну “посадські”. На відміну від купців та цехових, міщани — це стан у вузькому сенсі, бо приналежність до міщан — спадкова і не зумовлена виконанням будь-яких правил»²⁷.

Довідкові видання XIX–XX ст. у розкритті сутності розглядуваного поняття посилаються на «Грамоту на права і вигоди містам Російської Імперії 27 квітня 1785 р.». У розділі «О личных выгодах городских обывателей, средняго рода людей или мещан вообще», п. 80 віднаходимо щось схоже на дефініцію: «Городовых обывателей, средняго рода людей, или мещан, название есть следствие трудолюбия и добронравия, чем приобрели отличное состояние». З цього тексту можна зробити висновок, що «городові обивателі», «середнього роду люди» і «міщани» є одне й те саме. Проте з інших пунктів «Грамоти» переконаємося, що до поняття «городові обивателі» Катерина II (чи хто б не складав цей документ) залучала, власне, всіх городян (і дворян, і козаків, і ремісників, і міщан). Візьмемо, наприклад, вказівку в п. 53: «В городе составит *городовую обывательскую* (курсив. — О.К.) книгу, в коей вписать обывателей того города, дабы каждому граж-

данину свое достояние от отца к сыну, внуку, правнуку и их наследию». Назва цієї книги по тексту варіюється — «городовая обывательская книга», «городская мещанская книга» — знову ці поняття ототожнюються. Про обсяговість поняття «городові обивателі» свідчить також п. 56: «кто не внесен в городскую мещанскую книгу, тот не принадлежит к обществу градскому того города». Щодо цього цікавим є і п. 77: «Городовыми обывателями разумеются все те, кои в том городе или старожилы, или родились, или поселились, или дома, или иное строение, или места, или Землю имеют, или в гильдии, или в цех записаны, или службу городскую отправляли, или в оклад записаны, и по тому городу носят службу или тягость». У згаданій книзі (нагадаємо — «обывательській», «міщанській») знайшлося місце і дворянству (п. 58 «О сочинении старостам обывательского списка»): «Понеже о дворянских родах явствует дворянская родословная книга, и того дня, буде дворянин или дворянка дом, или иное строение, или место, или землю в городе имеет, то в городской обывательский список (курс. — О. К.) внести единственно имя, прозвание и чин (буде имеет) того дворянина или дворянки, за кем который номер». Крім того, до цієї ж книги, окремою групою, мусили бути внесені і «посадські», які в розглядуваний час не належали до міщанства.

Отже, ми переконалися, що і внесення до «обывательської книги» не означало приналежності суто до міщанства. Щоправда, аби потрапити до списку обивателів, слід було надати докази: «Городской глава и депутаты да не внесут в городовую обывательскую книгу, буде кто не представит доказательств» (п. 69). Але це, знову-таки, стосувалось усіх городян.

Отже, поняття «обивателі», яким би принизливим і образливим не здавалося воно нині, в останній третині XVIII ст. об'єднувало широкий спектр соціальних верств і відповідає поняттю «городяни». Варто також мати на увазі, що в ході колонізації Москва роками накідала на Україну свій устрій, і це стосувалося територіального поділу, судочинства, шляхти, не кажучи вже про міщан. Магдебурзьке пра-

во часів литовського князя Олександра — це зовсім не «Грамота» Катерини II. Саме це й унеможливило стабільність соціального статусу міщан Києва²⁸.

Але як же бути з міщанами, які, небезпідставно потрапивши до обивателів, тобто городян, царською рукою були поставлені в один ряд із дворянами? Як виділити міщанський стан з-усієї міської спільноти?

У п. 10 «Грамоти» читаємо: «Мещанские подати, службы и тягости как личныя, так и вещественныя всяк в городе мещанским торгом, ремеслом или промыслом промышленяющий, повинен нести наравне с мещанством, разве особливо статьею освобожден от оных». Можна зробити два висновки: по-перше, міщани мали таки виконувати «служби», платити податі й нести «тягості», по-друге, ці правила були обов'язковими не тільки для міщан, але й для тих, хто займався «міщанськими» справами. Це, знову-таки, стосувалося шляхти й «посполитих», які нарівні з міщанами несли особисті «тяготи». Відтак сподівання вирізнити стан міщан за допомогою визначення тільки для них «писаних» обов'язків і тут себе не виправдали.

Тепер щодо того, чи визначає приналежність до міщанства володіння певним статком. Маємо п. 13 «Грамоти»: «Дворяне, кои имеют собственные свои дома, или сады, или Землю, или места в городе или предместии, хотя сами в них живут или в наем отдают, от мещанских тягостей не освобождаются, но за такие дома или сады, или места, или землю, в городском ведомстве находящиеся, должны нести гражданския тягости равно прочим мещанам». Як бачимо, землями, будівлями, «местами» володіли в місті не лише міщани. Крім того, щоб бути міщанином, як свідчить п. 51, зовсім не обов'язково було мати будинок, капітал або ремесло.

Проаналізувавши текст «Грамоти», можна переконалися, що з шести груп, на які вона поділяла городян, до кожної, крім четвертої, призначеної для «иногородных и иностранных гостей», та шостої, «посадської», міг бути включений міщанин. Якщо він мав «дом или иное строение, или место или землю», то потрапляв

до першої групи «справжніх» обивателів, якщо в нього було досить грошей, щоб записатися до однієї з трьох гільдій, то потрапляв до другої. Дещо особно, на наш погляд, стоїть третя група — цехи, але і там міщанину, який мав ремесло, за певними правилами було місце. Міщанин міг належати і до п'ятої групи «имянитих граждан», бо це були люди, які або вдруге обиралися на «службу городскую» і несли обов'язки «мещанских заседателей совестнаго суда или губернскаго магистрата, или бургомистра, или городского главы с похвалою», або були вченими, художниками (визнаними «испытаниями российских главных училищ»), або досить крупними капіталістами, банкірами та «кораблехозяевами, кои собственные корабли за море отправляют».

Отже, запис у «міщанській» книзі, користування певними правами та обов'язками, володіння або не володіння майном, певними професіями не дають нам підстав і щодо розглядуваного сторіччя відповісти на питання «хто такий міщанин» в узагальненому вигляді. Натомість легше сказати: це той, той чи той, спираючись на нормативи «Грамоти».

Сучасні численні словники та енциклопедії міщанство як стан практично однаково визначають таке: «У Російській імперії 1775–1917 років міщани — податний міський стан із колишніх посадських людей — ремісники, дрібні торговці і домовласники. Міщани об'єднувалися за місцем проживання у громади з деякими правами самоврядування. До 1863 року за законом їх могли піддавати тілесним покаранням. Розбагатілі міщани могли перейти до купецького стану, і навпаки, купці, що розорилися переходили до міщанського стану». Ми маємо трохи осучаснений переказ статті з Енциклопедії Брокгауза і Ефрона. Вартими уваги, на нашу думку, є міркування сучасного філософа О. Гусейнова в передмові до книжки М. Оссовської «Лицар і буржуа: дослідження з історії моралі» стосовно тонкощів тексту перекладу: «Труднощі, які виникали при перекладі російською мовою робіт М. Оссовської з історії моралі, пов'язані з ба-

гатозначністю слова “mieszczanstwo” й похідних від нього слів у польській мові. Воно може означати: “буржуазія”; “бюргерство”, “міщанство” (як верства городян); “міщанство” (в сенсі: обивательщина). У цьому сенсі польське слово “mieszczanski” відповідає французькому “bourgeois” й німецькому “Bürgerlich”. [...] Російське “міщанство” у значенні “міська верства”, на загал, не вповні відповідає польському “mieszczanstwo” (у тому ж значенні). Польське “mieszczanstwo”, так само як французьке “bourgeoisie” й німецьке “Bürgerschaft”, включає в себе й купецтво, тоді як у Росії купецтво складало окрему верству»²⁹. В іншій роботі О. Гусейнов, маючи на меті визначити межі поняття «міщанин», висловив думку, що «міщанство не можна ототожнювати з третім станом, який поряд із дрібними власниками включав у себе пролетарів та середню буржуазію»³⁰.

Сама М. Оссовська у згаданій книзі аналізує чимало наукових праць, де йдеться про «середній клас», «третій клас», «буржуазію», «міщанство». І хоча ці поняття розглядають у часовому проміжку XVIII–XIX ст., проте ми бачимо ту саму проблему. Тобто, кожний окремий автор висуває свої власні критерії залучення певних груп суспільства до зазначених вище понять. Причому названі поняття у тлумаченні різних науковців не є рівнозначними: «Одні, кажучи про буржуазію, мають на увазі стан, наділений особливими правами, який протистоїть дворянству, духовенству або міському плебсу. [...] Інші... часто мали на увазі буржуазію (міщанство) як сукупність людей, які живуть у місті, тобто групу, виділену на підставі екологічного критерію»³¹. Зрештою, М. Оссовська наводить цитату з однієї з аналізованих нею праць, що досить яскраво характеризує цю ситуацію: «У довоєнній Англії, за жартівливим зауваженням авторів монографії про англійський «середній клас» можна було у крайньому разі визначити “середній клас” як сукупність людей, які користуються кільцями для серветок, адже “вищі класи” міняли серветки після кожного прийому їжі, а пролетаріат зовсім ними не користувався. На жаль, остання війна знищила й цю відмін-

ність, позбавивши дослідника такого цінного критерію!»³².

На нашу думку, заслуговує на увагу ще один аспект цієї проблеми — моральний. Йдеться про тезу, що справжньому міщанину (читай — громадянину маленької держави з назвою «місто») не можуть бути притаманні такі риси як зажерливість, егоїзм, він зобов'язаний дбати про процвітання свого міста. За висловом В. Антоновича, «кожна особа, яка бажала пожитися й стати в ряди міської аристократії, мусила представляти відомий, малопривабливий моральний образ: для цього необхідно було відректися від народних поглядів і народної моралі, — відмовитися від правил совісті, принести усю свою моральну гідність у жертву особистому інтересу і прагненню до наживи, шукати опертя поза своєю общиною [...], і тільки за таких умов можна було, користуючись то буквою писаного закону то солідарністю між собою членів невеликого гуртка знатних товаришів, провадити усілякі дії...»³³. Тому В. Антонович уважав, що для корінних, «старожилих» київських міщан дуже важко було потрапити до лав молоді міської аристократії, адже їх («старожилих») стримували кривні зв'язки, а також «набуті від свого середовища поняття і звичка до поваги суспільної думки співгромадян»³⁴. Таке твердження, звичайно, децю ідеалізує «світлі образи» наших предків, натомість відмінність моралі різних станів є предметом дослідження численних робіт. Проте чи справді існують такі відмінності? М. Оссовська зазначає, що традиція визначає «ощадливість, розрахунок, любов до порядку [...] як буржуазні чесноти»³⁵. Керуючись такою логікою, можна, як висновує дослідниця, вважати, що «мораль дидактичної байки від Езопа до Лафонтена носила міщанський характер»³⁶. Тобто, зазначені норми міщанської моралі насправді існували здавна, тож М. Оссовська ставить питання — чи є «буржуазна мораль» як певний тип моралі мораллю буржуазії»³⁷? Цю саму тезу обстоює й О. Гусейнов: «Хоча поняття «міщанство» з'явилося й набуло станового ста-

тусу за доби феодалізму, суб'єкт міщанської моралі та її нормативний зміст склалися задовго до його появи»³⁸, вже не кажучи про те, що названі чесноти, як це впливає з численних наукових і художніх творів, переховували від образу одного ідеалізованого стану до іншого.

Висновки

Поняття «міщанин» віддавна було неоднозначним; воно мало різне наповнення як у часі, так і в просторі. Крім того, упродовж століть міщанський стан намагалися визначити за характером господарської діяльності, за наявністю статків, «тяготами» і правами, місцем народження і мешкання, спадковістю, записом у «городовую» книгу, моральними критеріями.

Зважаючи на наведені параметри, можемо вирізнити численну соціальну спільноту, куди входили торговці, домовласники, ремісники, багаті і бідні, «почесні» й рядові, межі якої досить розмиті. У Брокгауза і Ефрона наприкінці статті про міщанство прозвучало таке: приналежність до міщан — спадкова і не зумовлена виконанням будь-яких правил (курс. — О. К.). На нашу думку, ця фраза якнайточніше виражає, що правил, які безпосередньо стосувалися б тільки міщанства, насправді не було. Проте незаперечним є те, що:

- осередком міщан було місто (град, замок тощо);

- саме з містом пов'язаний торговельно-виробничий статус міщанина;

- ця соціальна спільнота мала в різні часи різні права і обов'язки, натомість передусім мала традиційні риси самоврядування;

- міщани традиційно мали право спадковості свого соціального статусу;

- з повним «омосковцjenням» України міщани набули спадкового верстового статусу («чину») так само, як дворяни і селяни, які, за деяким винятком, соціально структурували Російську імперію (були, наприклад, священнослужителі різних культів, різночинці, козаки тощо).

Отже, використовуючи сучасну термінологію, пропонуємо таке робоче визначення. Міщанин — особистість, яка має принаймні в першій генерації соціокультурний менталітет

міського жителя. Соціальний стан міщан може бути формалізований відносно діючого права, але й може бути сам по собі, неформалізований. Якщо ж говорити про міщан назагал, то це неусталене в часі поняття, яке позначає соціальну спільноту, визначальними ознаками якої було:

мешкання в місті; традиційний спосіб ведення господарства і традиційна субкультура.

Запропоноване робоче визначення поняття «міщанство» може бути використане як вихідне при історико-етнографічному дослідженні міської культури, побуту тощо.

¹Срезневский И., Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам 3 изд. – М., 1958. – Т. 1–3; Фалмер М. Этимологический словарь русского языка. – М. 1967. – Т. II. – С. 615; Словник давньої української мови XIV–XVII ст. – К.:

²Махновець Л. Літопис руський (давньоруські та давні українські літописи). – К. – 1989. Примітка на с. 450.

³Див.: Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994. – С. 309; Велехов Л. Основы городского хозяйства // <http://www.rels.obninsk.com/Cd/Sdc/free/edu/Lm/sup-01/1-1.htm>

⁴Див.: Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992 (перевид. 1939 р.); Толочко П. Древний Киев. – К., 1976. – С. 18,19; Даркевич В. Происхождение и развитие городов древней Руси (X–XIII вв.) // Вопросы истории. – 1994. – № 10. – С. 43–60; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи та ін.; Петрухин В., Пушкіна Т. К предьстории Древнерусского города // История СССР. – №4. – М.; Ленинград, 1979. – С. 100–112; Рабинович М., Шмелева М. К этнографическому изучению города // СЭ. – 1981. – №3. – С. 23–33; Рабинович М. К определению понятия «город» (в целях этнографического изучения) // СЭ. – 1983. – №3. – С. 19–23; Хряков А. Происхождение средневекового города: развитие отечественной медиевистики в свете одной проблемы. // Исторический ежегодник. – 1997. – С. 76–83; Броль Р. Місто: визначення та функції // <http://soskin.info/ea.php?pokazold=20010979&n=9&y=2001>

⁵Энциклопедический словарь. – Изд. Ф. Брокгауз; И. Ефрон. – СПб., 1897. – Т. XX. – С. 339.

⁶Энциклопедія українознавства. – Л., 1996. – Т. 5. – С. 16, 17 (Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.)

⁷Там само.

⁸Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – М., – 1986. – С.190.

⁹Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст (1362–1569) // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – С. 252.

¹⁰Там само. – С. 256.

¹¹В. Антонович визначив «землян» як осіб, що від князя одержували землю в користування («служба» – 199 десятин), котрі мусили на будь-який заклик князя або його намісника виставляти з кожної «служби» одного озброєного воїна. Земляни складали, отже, землевласницький і водночас, военний стан краю. (Там само. – С. 248).

¹²Див.: Антонович В. Киев, его судьба... – С. 255.

¹³Доречно навести тут також вислів М. Вебера: «Місто лишається тою чи іншою мірою автономним союзом, “общиною” з особливими політичними й адміністративними інститутами» (Див.: Вебер М. Город // Избранное. Образ общества. – М., 1994. – С. 317).

¹⁴Антонович В. Киев, его судьба... – С. 256

¹⁵Антонович В. Там само.

¹⁶Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского. – К., 1868. – С. 48.

¹⁷Щербина В. Нові студії з історії Києва. – К., 1926.

¹⁸Антонович В. Київ, его судьба... – С. 256.

¹⁹Энциклопедія українознавства. – С.1618.

²⁰Андрієвський А. Несколько данных о великороссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к нему местного магистрата // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 172.

²¹Каталог документів з історії Києва. – С. 62.

²²Энциклопедія українознавства. – С. 16, 18.

²³Вислобоков К. Визначальна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – С. XXXIX.

²⁴Андрієвський А. Киевские смуты середины прошлого столетия. – К., 1886. – С. 6.

²⁵Там само. – С. 7.

²⁶Докладно про це див.: Андрієвський А. Киевские смуты...

²⁷Энциклопедический словарь. – Изд. Ф. Брокгауз; И. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. XX. – С. 329.

²⁸Див., напр.: Андрієвський А. Киевские смуты середины прошлого столетия. – К., 1886.

²⁹Гусейнов А. От переводчика // Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали. – М., 1987. – С. 22.

³⁰ Гусейнов А. Этика // <http://lib.prometeu.org/read.php?id=12646&page=23>

³¹ Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали. – С. 182.

³² Оссовская М. Там само.

³³ Антонович В. Киевские войты Ходыки // Киевская старина. – 1882 – №2. – С.162.

³⁴ Антонович В. Киевские войты Ходыки. – С.162.

³⁵ Оссовская М. Рыцарь и буржуа... – С.181.

³⁶ Там само. – С.182.

³⁷ Там само.

³⁸ Гусейнов А. Этика.

The given article deals with an issue of low middle «class» definition on the example of Kiev bourgeois. The author stresses that maintenance and volume of this notion have changed in time. She also provides general definition for further analytical city culture researches.